

Niyazi Berkes ve Çağdaşlaşma¹

Türk düşünürler ve sosyologlar arasında öne çıkan isimlerden biri olan Niyazi Berkes; toplumu, toplumsal olayları ve bu bağlamda Türkiye'nin son iki yüzyıl boyunca yaşadığı değişim sürecini anlamak ve yorumlamak üzere çalışmalar yapmıştır. Felsefe, tarih, iktisat ve sosyoloji gibi geniş bir disiplin alanında Türk toplumu hakkında yorumlar yapan Berkes (2013), "Türkiye'de Çağdaşlaşma" adlı eserinde Osmanlı toplum yapısı ve son iki yüzyıl boyunca yaşanan Türk modernleşmesi sürecine dair analizlerine yer vermiştir. İncelenen dönemlerin özelliklerinin analiz edilmesinin yanında bu dönemler arasında karşılaştırmalara da yer verilen bu eserde söz konusu değerlendirmeler cumhuriyet öncesi ve cumhuriyet dönemi olmak üzere iki temel başlık altında toplanmaktadır (Hira, 2018, 3).

Kıbrıslı Türk sosyolog Niyazi Berkes, Türkiye'nin Osmanlı'nın son döneminden itibaren geçirdiği değişime yoğunlaşmış ve bu bağlamda kuramsal sosyolojik çalışmalar yapmıştır. Berkes'in sosyoloji sistematığının temelinde yer alan ve düşünce sistemine yön veren temel kavram Türkiye'de çağdaşlaşmadır. Gelenekselciliğin değişmemek olduğunu vurgulayan ve içerisinde yeniliğe yer vermediğini savunan Berkes'in çağdaşlaşma düşüncesi, temelde geleneksellikten uzaklaşmakla bağdaştırılmaktadır (Zorlu, 2022).

Niyazi Berkes'in çağdaşlaşma adına söylediklerinin ve "Türkiye'de Çağdaşlaşma" adlı eserinin uzun yıllar geçmesine rağmen alanında etkili olduğu görülmektedir. Osmanlı'da modernleşme, Kemalizm, laiklik, İslam çalışmaları gibi geniş bir sahada referans kaynak olan eser, bu özelliğini birkaç farklı sebebe dayandırmaktadır. Eserin uzun yıllarda oluşan birikimin bir ürünü olması, çeşitli dillerden zengin birincil kaynaklara atıflar yapması, entelektüalizme kapılmadan açık bir anlatıma yer vermesi ve anlatının modern akademide geniş bir alanda kabul görebilecek söylemlere sahip olması bu sebepler arasında öne çıkan unsurlardandır (Yıldız, 2012, 2).

Bu çalışmanın konusu, Türk entelektüellerinden ve sosyologlarından Niyazi Berkes ve sosyolojisinin öne çıkan kavramı çağdaşlaşmadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı ise, sosyolog Niyazi Berkes'in hayatını, sosyolojisinin sistematığına etki eden düşüncelerini; sosyoloji düşüncesinde öne çıkan çağdaşlaşma kavramını bu kavram bağlamında ortaya çıkan "Türkiye'de

¹ Zeynep Tuğba Albakır, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Anabilim Dalı | albakirzeynep@gmail.com | ORCID: 0000-0001-6396-8324

Çağdaşlaşma” adlı eserinin ışığında anlamak, çağdaşlaşma kavramının din ile ilişkisini incelemektir. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden dokümantasyon tekniği kullanılmıştır.

Niyazi Berkes’in Sosyo-Biyografisi

II. Meşrutiyet’in üç ay sonrasında 21 Ekim 1908 tarihinde İngiliz denetimine bağlı Kıbrıs’ın Lefkoşa kentinde dünyaya gelen Niyazi Berkes, Hüseyin Hüsnü Bey ve Kadı Ömer Vamık Efendi’nin kızı Dervişe Hanım’ın ikiz erkek çocuklarından biridir. Dönemin siyasi atmosferine uygun olarak ikiz kardeşine Enver, kendisine de Niyazi ismi verilmiştir. İlk ve orta öğrenimini Lefkoşa’da tamamlayan Berkes, kardeşiyle birlikte İstanbul’a gelmiş ve 1928 yılında İstanbul Sultanisi’nden mezun olmuştur. Bir sene kadar Darülfünun’un Hukuk Fakültesi’nde öğrenim gören Berkes, Kemalist devrimini arayan gözlerine çok az şey gösterdiği ve ezberci eğitimin hâkim olduğu gerekçesiyle buradan ayrılarak 1929’da Türkiye’nin ahvalini daha iyi anlamak umuduyla Darülfünun’un Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi’ne girmiştir. Burada da bölümün Mustafa Kemal Türkiye’sinin gerçeklerine sağır olduğunu ve ulusal kurtuluşun sesine kulak tıkadığına dair iddialarını daha sonradan dile getirmiştir. Ona göre fakülte döneminde Ziya Gökalp günlerinden bile gerilere dönülmüştür. Hocalarının çoğu savaş yıllarında canlarını kurtarmaları için Avrupa’ya gönderilmiş gençlerdir. Ziya Gökalp modasının geçmekte olması sebebiyle bir ürkeklik ve korku havası hâkimdir. Emile Durkheim’den yavaş yavaş vazgeçilmiş ve yerini Levy Bruhl almıştır (Coşkun, 2012, 49-50).

1933 yılında mezun olduktan sonra ilk resmi görevi Ankara’da Halkevi Kütüphanesi Müdürlüğü’ndedir. Daha sonra bir yıl kadar ortaokul müdürlüğü yapan Berkes, 1934 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyoloji bölümünde asistan olarak göreve başlamıştır. Aynı yıl Siyasi İlimler Mecmuasında tespit edilen ilk yazısı yayınlanmıştır. Hilmi Ziya Ülken’in asistanlığını askere gidene kadar devam ettiren Berkes, askerden dönüşte Millî eğitim Bakanlığı tarafından Amerika’ya gönderilmiştir (Coşkun, 2012, 51-52).

Niyazi Berkes’in doktora eğitimi, 1939 yılına kadar Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde çalışmaya devam ederken savaş şartları sebebiyle Türkiye’ye geri çağırılması üzerine tez yazım sürecinde yarım kalmıştır. Türkiye’ye dönerek yine aynı yıl Ankara Üniversitesi DTCF Sosyoloji Bölümü’ne doçent olarak tayin edilen Niyazi Berkes, burada propaganda konusunda eserler kaleme almış, tercümeler yapmış ve çeşitli dergilerde makaleler yayınlamıştır. 1948 DTFC tasfiyeleri olarak adlandırılan süreçte Niyazi Berkes; aynı fakültedeki Pertev Naili Boratav, Behice Boran, Muzaffer Şerif Başoğlu, Mediha Esenel Berkes ve Azra Erhat gibi isimlerle birlikte

üniversite bünyesinden uzaklaştırılmıştır. 1952 yılında Kanada McGill Üniversitesi'nden teklif gelmesi üzerine yurttan ayrılarak aynı yıl söz konusu kurumda İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde göreve başlamıştır. Buradan 1975 yılında Emeritus Profesör ünvanıyla emekli olarak İngiltere'ye yerleşen Berkes, Türkiye'de bulunan yönetici kesim tarafından düşünce şüphelisi olarak görülmesi sebebiyle yurda geri dönmemiştir. Ülkesine olan ilgi ve ilişkisi hiç kopmayan Niyazi Berkes, 18 Aralık 1988 günü kalp krizi sebebiyle Londra'nın küçük bir sahil kasabasında vefat etmiştir (Ak, 2014, 421).

Niyazi Berkes'in Öne Çıkan Eserleri ve Hakkındaki Literatür

Niyazi Berkes'in akademik çalışmalarında öne çıkan pek çok eseri bulunmaktadır. Bu eserler "Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma", "Propaganda Nedir?", "Siyasî Partiler, İngiltere, Amerika, Fransa ve Amerika'da", "The Development of Secularism in Turkey", "200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?", "Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler", "Arap Dünyasında İslamiyet Milliyetçilik Sosyalizm", "The Transformation of the Kemalist Regime", "100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi", "Türkiye'de Çağdaşlaşma", "Türk Düşününde Batı Sorunu", "İslâmlık, Ulusçuluk, Sosyalizm (Arap Ülkelerinde Gördüklerim Üzerine Düşünceler)", "Asya Mektupları (Gezi, İzlenimler, Eleştiriler)", "Atatürk ve Devrimler", "Teokrasi ve Laiklik", "Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları", "Unutulan Yıllar" şeklinde sıralanabilmektedir (Ak, 2014, 428).

Çalışma süresince yapılan literatür taramasında Niyazi Berkes ve Çağdaşlaşma hakkında yapılan pek çok araştırmayla karşılaşmıştır. Ak'ın (2014) doktora tezinde Niyazi Berkes'in Türk düşünce tarihindeki yerini, Yerli'nin (2018) yüksek lisans tezinde Niyazi Berkes sosyolojisinde çağdaşlaşma, modernleşme ve sekülerleşme kavramlarını, Eloğlu'nun (2011) yüksek lisans tezinde Berkes'in eserlerindeki Türk devrimi algısını, yine Ak'ın (2016) Berkes sosyolojisinde laiklik ve çağdaşlaşma kavramlarının karşılaştırılmasını, Yıldız'ın (2012) Berkes sosyolojisinde çağdaşlaşma kavramının gelişme sürecini ve dünya görüşünün kavram üzerindeki etkilerini incelediği gözlemlenmiştir. Bunun yanında Gökhan Ak (2021), Tarihten Sosyolojiye Niyazi Berkes adlı bir kitap yayınlamıştır.

Niyazi Berkes'in Fikir Dünyası

Toplumda yerleşik halde bulunan siyasal ve sosyal düzenleri köktenci ve birdenbire yapılan değişim ve şekillendirme eylemleri olarak kabul edilen devrim, dünya tarihinin önemli durakları olmakla birlikte bireylerin yaşam biçimlerinde olumlu veya olumsuz yeni düşünce biçimleri oluşturmada etkili

olmaktadır. Bireylerin hali hazırdaki düşünce yapıları, devrime karşı nasıl bir tavır alacakları konusunda belirleyici olmakla birlikte kişilerin topluma yabancılaşma ya da yeni duruma uyum sağlama gibi süreçleri yönlendirmektedir. Türkiye'nin dönüşüm sürecinde eğitimi ve hayatı şekillenen Niyazi Berkes, bu iniş çıkışlı süreçte düşünce sistemi şekillenmeye başlamış bir sosyologdur (Dinçer, 2021, 346).

Kurtuluş Savaşı sırasında Kıbrıs'ta özgürlük için endişelenen ve daha sonrasında yorgun ve muzaffer Türkiye'nin bağımsızlığıyla rahata kavuşan Berkes'in rol model olarak görmeye başladığı dönemde Mustafa Kemal Atatürk, karizmatik lider olarak görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin bağımsızlık öyküsü Berkes'i derinden etkilemiştir. Yine din konusunda serbest düşüncelere, İttihat ve Terakki döneminin yeniliklerine olumlu bakış açısına sahip bir ailede yetişmesi; Rumlarla komşu olması gibi unsurlar yeniliğe ve değişime açık bir karakter olarak şekillenmesinde önemli olmuştur. Bu açıdan Berkes, Türkiye'nin devrim süreci ve modernleşmesi hakkında olumlu görüşlere sahiptir (Dinçer, 2021, 347).

Türkiye'nin demokratikleşmesi ve çağdaşlaşması yönündeki beklentileri Niyazi Berkes'in yaşamını ve düşünce sistemini temelden etkilemiştir. Bu bağlamda Berkes, yalnızca akademisyen şahsiyetiyle değil aynı zamanda siyasi perspektifiyle de kaygıları olan bir düşünürdür. Mustafa Kemal, Kemalist dünya görüşü ve Atatürkçü düşünceler; Berkes'in, elli yıllık çalışmalarına yön veren, benliğinin gelişmesini sağlayan, anlamlandırmaya çalıştığı ve incelediği olgulardır. Dolayısıyla Niyazi Berkes, entelektüel kimliğinin yapı taşlarından biri olarak Kemalist düşünce yapısını özümsemiş, Atatürk'e ve devrimlerine sahip çıkan tipik bir Cumhuriyet aydını olarak kabul edilmektedir (Ak, 2016, 70).

Niyazi Berkes, Türkiye'de yaşanan toplumsal değişimin ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sorunların bilimsel yöntemlerle incelenmesi gerektiğini fakat Türkiye'de Batıdaki gibi bağımsız ve gelenekselleşmiş bir bilim algısının oluşmadığını düşünmektedir. Bilimle ele alınamayan sorunlar ırk, cinler ve Allah'ın hikmeti gibi kavramlarla açıklanmaktadır. Dolayısıyla bilimin evrenselliğinin algılanmasıyla birlikte hurafelerden arınmak, Batının birikimlerinden faydalanarak bilimi kendi sorunlarımızı çözecek şekilde toplumumuza uyarlamak, rasyonel bakış açısı kazanmak; klasik aydınlanmacı düşünürlerden kabul edilebilen Berkes için önem arz etmektedir (Dinçer, 2021, 369-370).

Amerika'da sosyoloji alanında eğitim gördüğü süreçte Herbert Blummer, Robert E. Park, Radcliffe-Brown gibi düşünürlerle tanışma fırsatı bulan Niyazi

Berkes, bu dönem sonrasında toplumbilim açısından Chicago geleneğini benimsemiştir. Sosyal organizasyon, değerler, kurumlar, sosyal roller, sosyal birimlerin araştırmada odak noktası olarak belirlenmesi gibi faktörler bu okulun başlıca öne çıkan özelliklerindendir. Bu bağlamda Berkes, Türkiye’de sosyal çevreyi esas alan insan ekolojisi geleneğini temel alan bir sosyoloji anlayışına sahiptir (Eloğlu, 2011, 62).

Çağdaşlaşma Kavramı

Berkes’in eserlerinde İslamlık, gelenek, laiklik, çağdaşlaşma (sekülerleşme), toplumsal devrimcilik, Millî kültür, demokrasi ve Batılılaşma gibi kavramlara sıkça rastlanılmaktadır. Bu kavramlar, Berkes’in yaklaşımlarının ana fikrini yansıtmak üzere metinlere yayılmış ve içlerine gömülmüş haldedir. Görüşlerin temellendirilmesine yarayan bu kavramlar, aşırı belirgin veya tanımlaması yapılmış şekilde yer almamakla birlikte belirsizlikten uzaktır. Söz konusu kavramlar, Berkes’in düşüncelerinde öne çıkan Cumhuriyet devrimleri, Türk çağdaşlaşması ve laikliğin kökleri ile ilkelerinin tarihi kaynaklarını ortaya koyabilmek için aracı olan siyasi terimler olarak kabul edilebilmektedir. Türkiye’nin günümüzde var olan meselelerin bazılarını devlet ve İslam dini arasındaki ilişkinin karmaşık olması sebebine dayandıran Berkes’in düşüncelerini aktarırken bu terimleri kullanıyor olması tutarlı bir izlenim sağlamaktadır. Örneğin Laikliği cumhuriyet inkılabının önde gelen davalarından biri olarak kabul eden Berkes için laiklikte; ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlarda rasyonelliğe ulaşmak esastır. Laiklik ilkesi, çağdaşlaşmanın ilk basamağı olarak kabul edilmektedir. Bu ilke, Berkes düşünce sistematğinde anahtar kavramlardandır ve demokrasi, sekülerleşme, çağdaşlaşma, Millî bağımsızlık gibi önemli kavramların gerçekleşmesinde temel etmen niteliğindedir (Ak, 2016, 73).

Niyazi Berkes’in düşünce yapısını ve fikri çalışmalarını şekillendiren temel problem Türkiye’de çağdaşlaşma konusudur. Uzun süreli çalışmalar sonucu ulaştığı neticeleri “The Development of Secularism in Turkey” adlı eserinde paylaşmıştır. Sonrasında eser, Berkes tarafından Türkçe’ye çevrilerek “Türkiye’de Çağdaşlaşma” adıyla Cumhuriyet’in 50. yılına hediye edilmiştir (Kutluer, 1992). Berkes, bu çalışmanın asıl amacını 18. ve 20. Yüzyıllar içinde gerçekleşen olayların nasıl zorunlu olarak bir ulusa dayalı Cumhuriyet rejiminin kurulmasına doğru yönlendiğinin gösterilmesi olarak belirlemiştir. Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte yaşanacak sorunların başlangıçları bu araştırmanın sonuçları ile paralellik gösterecektir (Berkes, 2009, 13).

Türkiye’nin son iki yüzyılda yaşadığı yenilenme hareketini din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılma davasını ölçüt alarak “Türkiye’de Çağdaşlaşma”

eserini yazan Berkes, çağdaşlaşma kavramını seçmesindeki ana sebebin laiklik ifadesinin Fransızcadan geçen ve İslam, Osmanlı, Türk din ve siyaset geleneğine yabancı bir ifade olduğunu söylemiştir. Anadolu’da din-devlet ikiliği anlayışının bulunmaması ve bu ikili birleşimin olağan karşılanması; iki kavramın birbirinden ayrılması veya kendilerine ait yetke sahip olması ihtimalinin yer almaması bu seçimi desteklemektedir. Hristiyan kültürden gelen, din ve devlet geleneğinin yanı sıra dilde de kendisine yer bulamayan bu kavram yanlış anlaşılmalara sebep olmaktadır. Bu yanlış anlaşılmalara kavramın yeteri kadar anlaşılmasına yol açmaktadır. Modern Fransızca’da din adamlarından ve rahiplerden başka kişilere, kurumlara ve yetkililere dünya ve bir ileri adımda din işlerinde üstün yetkiler verme, halksallaştırma anlamlarına gelen laiklik, Hristiyanlıkta taşıdığı anlamın tümüne uygun bir karşılık bulamaması sebebiyle tercih edilmemekle birlikte asıl sorunun yalnızca din ve devlet ayrımı davası olmaktan çok daha fazlasını barındırması sebebiyle çağdaşlaşma kavramı daha uygun bulunmuştur (Berkes, 2009, 17-18).

Yine Türkçe’ye girmemiş ve Batı’nın bir kesiminde kullanılan, laikliğin eş anlamlısı olarak kabul edilen sekülerleşme kavramı, köken olarak “çağ” anlamına gelmekle birlikte çağdaşlaşma kavramına köken ve anlam bakımından yakın olmakta hatta kavramın tam karşılığını yansıtmaktadır. Bu bağlamda cumhuriyet öncesi Türkiye’sinin Hristiyanlıktan farklı özellikler taşıdığını vurgulayan Berkes, esas sorunun din-devlet veya din-kilise ayrımı gibi dar anlamlı bir durum olmadığını, daha geniş anlamıyla “kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma” sorunu olduğunu dile getirmiştir (Berkes, 2009, 18-19).

Protestanlığın etkisinde olan uluslar tarafından kullanılan sekülerizm kavramı; kilise, kilise adamları, kurumları, kuralları ve yetkilerinin dünyasal karşıtlarıyla karşı karşıya gelmesi ve çeşitli ölçütlerce birbirinden ayırt edilmesi anlamına gelen laiklik kavramından farklı olarak gelenekselleşmiş, katılaşmış kurum ve kuralların karşısında dönemin gereklerine uygun olarak yaşayan kurum ve kurallar geliştirme sorunuyla karşı karşıyadır. Protestanlık din ve dünya ilişkilerinin düzenlenmesinde Katolik kilisesinden daha esnek olmakla birlikte buradaki temel meseleyi geleneksel gerekliliklerin yerine, zamanın gerekliliklerinin toplumsal hayatın hangi alanlarında ve bireylerin davranışlarına ne derecede yön vereceği sorunu olarak kabul etmektedir (Berkes, 2009, 19).

Berkes’in başka bir eserinde ise Türkiye’deki çağdaşlaşma (laiklik), Batı dünyasında yaşanan çağdaşlaşmadan farklı olarak sadece dünya ve din yetkileri arasında çeşitli ayrımlar yapılması değil; çok daha kapsamlı, din ve

devlet güçlerini de barındıran, bunun yanında toplumda gelenek haline gelen değerlerin tutuculuğundan kurtarıp çağın değerlerine uygun dinamizmi kazandıran bir akımdır. Bu akım için en önemli araçlar ise ekonomik kalkınma, genç kuşakların eğitimi ve bu iki işi örgütleyerek sürdürebilecek gücü bulunan bir devlet politikası geliştirmektir (Berkes, 1982, 126). Berkes'in eserlerinde sekülerleşme, laiklik ve çağdaşlaşma kavramları iç içe geçmiş haldedir. Burada olduğu gibi bazı yerlerde çağdaşlaşma kavramı laiklikle özdeş haldeyken bazı yerlerde ise çağdaşlaşma kavramıyla eş anlamlıdır. Bu durumda söz konusu iki kavramın birbirlerinden ayrıştığı veya birbirlerini kapsadığı alanlar muğlaklığını korumaktadır.

Berkes'e göre laiklik kavramı yalnızca din ve devlet veya din ve kilise işlerini ayarlamak, din işlerini devletten ayıklayıp atmak olarak kabul edildiği sürece laikliğin karşısında değişime karşı çıkıp gelenekselliği savunan bir kesimi görmek mümkündür. Gerçekte ise çağdaşlaşma, Hristiyanlığın yanında Yahudilik, İslamlık ve diğer Asya dinlerinde dini kuralların ruhani bir ekip veya kanallarıyla uygulanması karşısında bazı kuralların dini kurallar sayılan değişmez geleneklerin bulunduğu toplumlarda sadece siyasi değil altın dış takmaktan bisiklete binmeye kadar hayatın her alanına nüfuz etmiş değişmez kutsal ilkeleri ilgilendiren kapsamlı bir alandır. Bu bağlamda çağdaşlaşmanın laiklikten daha geniş bir etki alanı olması sebebiyle Hristiyanlıktan başka dinlerde bu akımın sorunları çok daha fazla yer almaktadır. Hristiyanlıkta dini ve dünyevi alanlar iç içe geçmiş olsa dahi daya kolay bir ayrıma tabii tutulmaktadır. Ruhani yetkilerin cismani yetkilere olan güçlü veya zayıf tarafları belli olduğu için uzlaşma sağlanması daha kolaydır. Diğer dinlerde ise din ve devlet alanlarındaki ayrımı sağlamak güç, birbirinden iki ayrı yetke arasında uzlaşma sağlamak daha önce görülmemiş bir şeydir. Bu toplumlarda çeşitli durumlara göre dinsel işleri devlet yerine getirmekte; devlet işlerini din desteklemekte, kapsamakta veya saptamaktadır (Berkes, 2009, 22-23).

Çağdaşlaşma konusundaki asıl önemli mesele, kutsal sayılan alanların ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel, bilgisel yaşam alanlarında daralması ve etkisiz hale gelmesidir. Bazı kesimlerce bu alanın tamamen kaybolması ihtimaline karşı çıkanlar, Berkes için gerici olarak tanımlanmayı hak etmektedir. Kutsal alanların daralmasına karşı verilen savaş, din devlet değil ileri geri savaşı haline gelmektedir. Halk-devlet arasında yaşanan çatışmalar, aydın- avam arasındaki mücadeleler, durumu millet-devleti ve millet-toplumu olma biçimine doğru götürmektedir. Berkes, çağdaşlaşma çabalarını belirleme konusundaki başlangıç noktasının "gelenekselleşmiş bir siyasal ve toplumsal sistemde dinin ne ölçüde kutsal gelenekle ya da kutsal

geleniğin ne ölçüde dinle bir tutulma haline gelmiş bulunduğunu tespit etme” işi olduğunu ifade etmiştir. (Berkes, 2009, 23).

Niyazi Berkes, 18. yüzyıldan itibaren başladığını ifade ettiği çağdaşlaşma sürecinde değerlerin anlamını yitireceğini ve bu sürecin 20. yüzyıl başlangıcına kadar devam edeceğini ve Osmanlı sisteminde bulunan ilkelerin yavaşça aşındığını söylemektedir. Tanrı düzeni kavramının yerini tabiat düzeninin alacağı bu süreçte toplumun üstünde ve dışında konumlanan devlet anlayışının yerine sınıfların bulunduğu ve aralarındaki çatışma- uzlaşma ilişkine dayanan yasal hukuk devleti kavramının geçeceği öngörülmektedir. Bu bağlamda toplum sınıflarının mevcut yerlerinin korunmasından ziyade bireylerin toplumdaki yerlerinin sınıfsal bölünüşlere göre elde etmesi gibi bir durumla karşılaşılacaktır (Berkes, 2009, 35).

Niyazi Berkes’in Türk Çağdaşlaşması Analizleri

18. ve 20. yüzyıllar arasında yapılan ıslahatların ve faaliyetlerin Türk çağdaşlaşması amacıyla yapıldığını savunan Berkes, analizlerini cumhuriyet öncesi ve cumhuriyet sonrası dönemler olarak iki temel kategori etrafında şekillendirmiştir. Bu bağlamda cumhuriyet dönemine kadar yapılan faaliyetler daha minimal ve revizyonist değişim modelleriyken cumhuriyet döneminde devrimci bir tavırla toplumsal yapının en başından inşa edilmesi söz konusudur. Berkes için cumhuriyet döneminde yüzyıllarca süren toplumsal sorunların nihai bir çözüme kavuşması yapılan devrimlere bağlıdır (Hira, 2018, 3). Örneğin Osmanlı’nın son dönemlerinde Yusuf Akçura ile gündeme gelen Türkçülük, İslamcılık ve Osmanlılık gibi öne çıkan üç fikir akımı ve ortaya attıkları çözüm önerileri, çağdaş uygarlık karşısında yalnızca Müslüman Türk dünyasını kapsadığı için yetersizdir. Bu bağlamda yapılan reform çalışmaları ise toplumun tamamının tanınmaması ve sorunların anlaşılmaması gibi sebeplerle başarısızdır (Berkes, 2009, 410; Hira, 2018, 3).

Cumhuriyetçi devrimler, din devleti görüşünün karşısına ulus devleti görüşüyle çıkarak zafer kazanmış, çağdaşlaşma yolunda belirli bir doğrultuda atılan reform adımlarının ilkinin oluşturmaktadır. Hukuk, eğitim, yazı, dil, yaşam, kültür gibi başlıca değişimler bu reformlara örnek gösterilebilmektedir. O dönemde Türk toplumundaki koşullar, bu reformlara karşı çıkanlar bulunsadahi söz konusu değişimlerin gerçekleşmesini mecbur kılmıştır. Söz konusu düşün ve eylemlerin önderi ise Kurtuluş Savaşı’nın da önderi olan Mustafa Kemal Atatürk’tür. Bu devrimlerle Türk çağdaşlaşma sürecinde ilk kez tutarlı gelişme ve başarı sağlayan önderle karşılaşmıştır. Bu devrimlerin başarılı olmasındaki temel özellik geleneksel Osmanlı- İslam temelli devlet ilkesi yerine

ulus egemenliği ve bağımsızlık ilkelerine dayanmış olmasıdır. Artık baş ilke gelenekçilik değil devrimciliktir (Berkes, 2009, 521-522).

Çağdaşlaşma Kavramı ve Din

Değer ölçülerini barındırmayan herhangi bir toplum bulunmamakla birlikte zamanın gereklerince toplumda değişmesi gereken değerlerin katılaşma ve kireçleşme eğilimi gösterdiği bilinmektedir. Bu eğilim toplumu birbirine kenetleyen çok güçlü birlik değerlerinin bulunması, bireylerin değişmez kurallara uymasıyla birlikte konforlarından taviz vermeyerek rahat bir yaşamı seçmeleri, yaşam tarzlarının insanların damarlarının sertleşmesine benzer şekilde katılaşması gibi üç farklı durumu anlatmaktadır. Değişimden uzak durulsa dahi zamanın değiştirici gücünün yoğun etkisine kapılmamak mümkün değildir. Bu durumda bireyler, alışkın oldukları ölçütleri bırakmaya, kuralları gizli veya açıktan çiğnemeye, dışarıdan yeni kurallar bulmaya veya yeni kurallar geliştirmeye zorlanmaktadır. Değişime karşı çıkılması durumunda gelişen olaylar, bireylerin kendi içlerinde çatışmasına sebep olmaktadır (Berkes, 2009, 19).

Bir toplumun öne çıkan değerleri, zorunlu değişim zamanlarında dinsel değerler kılıfına bürünmeye meyillidir. Din, geleneğin son kalesi ve sığınağıdır. Bununla birlikte toplumun kökenlerine dayanan en eski değerleri ve alışkanlıkları dinsel nitelikler kazanmaya müsaittir. Tam da bu noktada çağdaşlaşma kavramı, laikliğin ifade ettiği gibi toplumun dinselleşme hummasından kurtulma işi olarak görülmekte ve laiklik ile sekülerizm kavramlarının anlamları farklı köklerden gelen sözcükler olmasına rağmen uyum kazanmaktadır (Berkes, 2009, 20).

Toplumlarda değişim zorunluluklarının görülmeye başladığı dönemlerde toplumun yüksek değerleri, din kisvesi altında değişimden kaçınmak uğruna saklanmaya çalışmaktadır. Bilinçli veya bilinçsizce çağdaşlaşmaya doğru yönelen toplumdaki bireyler, daha önce görülmemiş bir şekilde din şemsiyesine sığınmaya başlamaktadır. Berkes, bu konuda devlet işlerinde suçlu bulunan bir sadrazamın dine ihanet etmiş kişi olarak öldürülmesini örnek göstermiştir. Bu bağlamda çağdaşlaşma ve dinselleşmenin aynı dönemin ürünleri olarak kabul edilmektedir. Berkes, bu durumda dinselleşmeyi “çağdaşlaşma tehlikesine karşı kaplumbağanın kabuğuna çekilerek korunma çabası” olarak tanımlamaktadır. Buna göre çağdaşlaşma toplumda baş göstermeye başladığı anda dinselleşme humması da yayılmaya başlamaktadır (Berkes, 2009, 20).

Dinselleşme ve çağdaşlaşma kavramlarına bakıldığında geleneksel din kavramının yalnızca ruhani işlerle meşgul olma veya dünyevi işlere karışma

sorununa bağılı bir rolü olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum İslam geleneğı gibi din ve devlet kavramının ayrı düşünölemediğı toplumlarda daha da fazla görölmektedir. Katolik kilisesi gibi ruhani dini kurumlar toplumda inançların dünya hayatı üzerindeki üstönlüğünü sağılaması amacıyla dünyevi işlere fazlasıyla dahil olmaktadır. Protestanlık gibi daha az kısıtlayıcı kurumlarda ise inançların yüceliğini koruma amacıyla dünyevi hayata karışmasından uzak durulması beklenmektedir. Din şemsiyesinin altında çeşitli değerlerin saklanabiliyor olması gibi sebeplerle ruhani ve dünyevi ayrımı değışiklik gösterebilmektedir. Ruhani olarak kabul edilen değerlerin aslında cismani; cismani sanılan değerlerin ise gerçekte ruhani çıkması muhtemeldir (Berkes, 2009, 21).

Çağdaşlaşmanın problemi olan din ve dünya işlerinin, dini kurum ve kuralların dünyevi kurum ve kurallarının birbirine karışması durumu olarak kabul edildiğinde Hristiyanlıktaki Ortodoks, Protestan ve Katolik kollar arasında din ve dünya kurumlarının birbirine karışıklık biçimlerinde farklılık gözlemlemek mümkündür. Bununla birlikte genel Hristiyan dünyasının geçirdiğı ortak süreçler bulunmaktadır. İlk aşamadaki Hristiyanlık için İsa'nın din ve dünya işleri ilişkisini Aziz Pavlos belirlemiş, ona göre Tanrı, kişinin dünya ve din kurallarına uymasını; uyarken de bu kuralları birbirine karıştırmamasını istemiştir. Berkes'e göre bu durum yalnızca dünyadan soyutlanan kişilerce mümkündür fakat dünya hayatından ayrışan bir din düşünmek mantıklı değildir. Bireylerin en azından bileceğı kadarıyla din, dünya üzerinde belirleyici kurallar koymalıdır ki inançlı birey, dünya hayatında dinin kabul edebileceğı davranışlara göre hareket edebilmelidir.

Bu zorunluluk düzeyince dinler, kanunlaşarak zaman içinde devlet ve dünya kurumlarının karşısına güçlü kurum ve kurallarıyla çıkmaktadır. Dinin dünya kurumlarını karşısına alabilecek gücü kazanmasıyla ikinci dönem başlamaktadır. Bizans'taki Hristiyanlık, devleti gücünün etkisi altına alamasa bile devletin karşısında durabilen, gücünü devletten alan bir kurum olmuştur. Roma'da ise devletin çok güçlü olmamasıyla birlikte devletin işlerini ele geçiren kilise, siyasal güçleri şekillendirmiştir. Tüm işlerin kiliseye bağlanmasıyla birlikte din adamları arasında mertebeler ortaya çıkmıştır. Son süreçte ise kilise devletleri ve devlet kiliseleri gibi aşırı uçlarda kurumlar belirmiştir. Bundan sonrasında ise iki alanı birbirinden ayırma, birini diğereine üstün tutma veya üstönlük bölgelerini belirleme süreci başlamıştır. Tam da bu süreçte laiklik ve sekülerleşme tartışmaları başlamıştır. Bu bağlamda söz konusu iki kavram da yakın tarihli sorunlar olarak kabul edilebilmektedir (Berkes, 2009, 21-22).

Sonuç

Niyazi Berkes, II. Meşrutiyet döneminde Kıbrıs'ta dünyaya gelen ve değişimin çeşitli dönemlerini yaşayarak zihin dünyasını şekillendiren bir Türk sosyolog ve modern dönem aydını olarak kabul edilmektedir. Yaşadığı dönemden ve mekanlardan da etkilenererek değişime, dönüşüme açık olarak yetişen sosyolog, Türk dünyasının mücadelesini yakından incelemek istemiştir. Türk tarihinin belirgin değişim süreçlerinden olan 18. ve 20. yüzyıl arasındaki döneme dair incelemeleriyle öne çıkan Niyazi Berkes, analizlerini Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinde birleştirmiştir. Bu kitabın bir tarih okumasından daha fazlasına sahip olduğunu, toplumsal değişimlerin bu iki yüzyıl boyunca yaşananları zorunlu olarak ortaya çıkardığını önsözünde ifade eden Berkes; laiklik, çağdaşlaşma, modernleşme, sekülerleşme, Batılılaşma, İslamlık gibi çeşitli kavramları yaşanan değişim sürecini aktarmak için kullanılan anahtar sözcükler olarak metinlerine yaymıştır.

Türk dilinin ve geleneksel din siyaset ilişkisinin Batı tarihinden farklı olduğunu vurgulayan Berkes, Batı'nın değişim süreciyle ortaya çıkan laiklik kavramını Türk toplumsal hayatında yaşanan gerçekleri net olarak karşılayamaması sebebiyle kullanmamıştır. Bunun yerine çağın gerekliliklerini yakalama sorunu olarak kabul edilebilen bu değişim süreci için sekülerizm kavramını kullanmayı daha uygun bulan Berkes, bu kavramın karşılığını verebilen Türkçe kelimeyi ise çağdaşlaşma olarak belirlemiştir. Değişim süreçlerinde değişime karşı durmak isteyen çeşitli değerler ve gelenekler din şemsiyesi altında birleşerek dinselleşmeyi artırmaktadır. Yine de değişime karşı koyamayan toplumlar, çeşitli reformlarla ve devrimlerle çağın getirirlerini zorunlu olarak karşılamaktadır. Cumhuriyet devrimi ve ardından gelen reformlar Türk çağdaşlaşması için bu bakımdan kritik bir önem taşımaktadır.

Berkes, çağdaşlaşmanın sadece toplumların yüzeyinde değil, aynı zamanda kültürlerin derinliklerinde de önemli değişikliklere yol açtığını göstermektedir. Bu kitap, çağdaşlaşma sürecinin karmaşıklığını ve çelişkilerini anlamak isteyen herkes için aydınlatıcı bir kaynaktır. Berkes'in analitik yaklaşımı, çağdaşlaşma sürecinin toplumsal, kültürel ve siyasi boyutlarını incelerken, okuyuculara derinlemesine bir bakış sunar. Kitap, çağdaşlaşma kavramını sadece bir tarihçe olarak ele almaz, aynı zamanda çağdaş toplumların ve kültürlerin iç dinamiklerine nasıl etki ettiğini de anlatır.

Tavsiye Edilen Temel Kitaplar

Berkes, N. (2009). Türkiye'de Çağdaşlaşma (14. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.

Berkes, N. (1984). Teokrasi ve Laiklik. İstanbul, Adam Yayıncılık.

Tavsiye Edilen Makaleler

Coşkun, İ. (2012). Niyazi Berkes Üzerine. *İstanbul Ü Sosyoloji Dergisi* 3(2), 49-86.

Ak, G. (2016). Niyazi Berkes Düşününde “Laiklik” ve “Çağdaşlaşma” Kavramlarının Karşılaştırmalı Bir Analiz. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 7(1), 67-89.

Takip Edilmesi Tavsiye Edilen Web Siteleri

<https://andcenter.org.tr>

<https://dinsosyolojisi.net>

Kaynakça

Ak, Gökhan. “Niyazi Berkes Düşününde ‘Laiklik’ ve ‘Çağdaşlaşma’ Kavramlarının Karşılaştırmalı Bir Analiz”. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (2016), 67-89.

Ak, Gökhan. “Niyazi Berkes Yazını Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54/2 (2014), 419-486.

Berkes, Niyazi. *Başından Sonuna Doğru: Atatürk Zamanı*. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.

Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 14. Baskı., 2009.

Coşkun, İsmail. “Niyazi Berkes Üzerine”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/2 (2012), 49-86.

Dinçer, Hasan. “Niyazi Berkes’in Yetiştirdiği Dönem ve İlk Yazıları”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 68 (2021), 343-390.

Eloğlu, Ezgi. *Niyazi Berkes’in Eserlerinde Türk Devrimi*. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Hira, İsmail. “Türk Modernleşmesi: Reformdan Devrime (Niyazi Berkes)”. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 4/7 (2018), 1-31.

Kutluer, İlhan. “Niyazi Berkes”. TDV İslam Araştırmaları Merkezi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1992. <https://islamansiklopedisi.org.tr/berkes-niyazi>

Yıldız, Aytaç. “Niyazi Berkes ve Türkiye’de Çağdaşlaşma’nın Gelişimi”. *İstanbul Journal of Sociological Studies* 46 (2012), 1-33.

Zorlu, Melek Feyza. “Büyük Tartışma- Niyazi Berkes”. *Andcenter*. 2022. <https://andcenter.org/tr/marifetdivani/buyuk-tartisma-niyazi-berkes/>